

О. Є. Лисенко (Київ)

До питання про становище церкви в Україні у період другої світової війни

Боротьба за вплив на свідомість людей у всі часи була пріоритетним напрямом діяльності більшовицької партії. В ідеологічні параметри радянської системи не вписувалися віра людей в Бога та діяльність впливової церковної ієрархії, адже в цьому вбачалася примара внутрішньої опозиції, неприйняття соціалістичних ідеалів.

Надзвичайною гостротою відзначалися стосунки кліру і сталінського режиму на Україні. Наявність кількох конфесій, сила освячених століттями народних традицій, які було важко викоренити протягом кількох десятиліть, не давали змоги радянській владі розраховувати тут на швидкий успіх.

Духовна люмпенізація народу супроводжувалась акціями, спрямованими на ліквідацію тих конфесій, які сповідували, окрім християнських, ще й ідеї відродження української суверенної державності.

До 1939 р. в Україні залишалися лише 3 митрополити та один архієпископ Російської православної церкви (РПЦ). На початку того ж року в республіці не було жодного православного архієрея і лише в грудні, після приєднання західноукраїнських земель до УРСР, Московська патріархія призначила екзархом на Україні архієпископа Миколая¹. Загальна кількість храмів на українських землях у цей час ледь сягала 9 % дореволюційної.

Нові труднощі чекали більшовицький режим на території Західної України, де за переписом 1931 р., здійсненим польськими властями, проживали 2 млн. римо-католиків, 1,5 млн. православних, 800 тис. іудеїв². На 1939 р. там налічувалося 35 громад, 17 пасторів, близько 5 тис. віруючих Української євангельсько-реформованої церкви³, очолюваної прибульцями з-за океану П. Кратом і В. Кузівом.

Предметом особливого занепокоєння радянських керівників стала авторитетна в цьому регіоні Українська греко-католицька церква (УГКЦ), яка напередодні другої світової війни мала 3040 парафій, 4 млн. 283 тис. віруючих, 4 440 каплиць, 5 єпархій⁴. Це була поважна сила, з якою слід було рахуватися. Тим більше, що УГКЦ, ставши генератором національної самосвідомості місцевого населення, мала досвід протистояння, протидії асиміляторській політиці польського уряду. Глава уніатів митрополит А. Шептицький, який так і не присягнув польським властям, залишався послідовним поборником прав своєї пастви і після входження Західної України до складу УРСР. Наділений непересічними людськими та громадянськими якостями, А. Шептицький не боявся апелювати до найвищих урядових чиновників, коли їх дії зачіпали інтереси його конфесії. Одним з адресатів митрополита став секретар ЦК КП(б)У М. С. Хрущов, за вказівкою якого в результаті на деякий час були зменшені грабіжницькі побори та оподаткування духовенства і парафій⁵.

Однак епізодичні вияви поміркованого ставлення жерців культу особи Сталіна до служителів релігійного культу суттєво не вплинули на загальну тенденцію. Близько 40 уніатських священників були ув'язнені і вивезені на Схід; ще близько 100 — покинули свої парафії і подалися до Польщі⁶.

Прагнучи втілити в життя українську національну ідею, митрополит А. Шептицький водночас не полишав ні на мить піклуватися інтересами папського престолу. Користуючись повноваженнями, наданими йому ще у 1908 р. Пієм X, він 9 жовтня 1939 р. поділив територію Радянського Союзу на екзархати «апостольської столиці». Екзархами було призначено: на Волині, частині Полісся, Холмщині та Підляшші,

возз'єднаних з УРСР,— єпископа Миколу Чернецького, в Центральній Росії та Сибіру — ігумена студитів Климентія Шептицького, на Україні — єпископа Йосипа Сліпого, в Білорусії — єпископа Антонія Неманцевича. Твердо відстоюючи свою позицію, А. Шептицький домігся від папи Пія XII, який 26 вересня 1940 р. анулював усі надзвичайні повноваження «львівського руського митрополита і архієпископа львівського, галицького та крем'янецького», погодитись з «уніатською акцією», започаткованою Львівським собором 18—19 вересня 1940 р. Суть цієї акції зводилася до поширення уніатства на якомога більших територіях.

22 грудня 1941 р. із святої столиці прийшло благословення дій А. Шептицького та його сподвижників у вигляді листа, підписаного секретарем Східної конгрегації кардиналом Е. Тіссераном. При цьому обережний Ватикан наказував не розголошувати завдань «уніатської акції» і не публікувати прізвищ новопризначених екзархів⁷.

Думається, однак, що реальний стан справ був відомий Москві, де звикли до послідовно антирадянської позиції католицької ієрархії, так як до необхідності рахуватися з її впливом у світі. Крім того, в той час вже йшла війна і на перший план висувалися інші проблеми.

Долю ж православної церкви в західному регіоні України, паства якої проживала в основному на Волині, вирішив розкол 1940 р.: єпископ Микола Ярушевич, який очолив «філіал» РПЦ на возз'єднаних землях, дістав сильного противника в особі єпископа Полікарпа Сікорського з Дубнівсько-Горохівської дієцезії (епархії), який проводив богослужіння українською, а не церковнослов'янською мовою та відстоював курс на автокефалію українського православ'я.

Слід зауважити, що рух за відокремлення УПЦ від Московської патріархії розпочався задовго до цього. Ще після Лютневої революції по всій Україні відбулися єпархіальні з'їзди, які ратували за повернення українській церкві давніх прав, відібраних ще 1686 року⁸. Щоправда, тоді йшлося тільки про автономію.

Визвольні змагання прискорили скликання Всукраїнського собору, який відкрився у Києві 19 січня 1918 р. На ньому мала бути остаточно вироблена платформа, що регулювала б відносини між Українською та Російською православними ієрархіями. Наступ більшовицьких військ на Київ перервав наради Собору і відсунув питання про самостійність УПЦ на тривалий час⁹.

Окупація України німецькими та румунськими військами змінила релігійну ситуацію. На окупованих нацистами землях діяли дві церкви — автономна й автокефальна, православні ієрархи яких вели активний пошук шляхів та засобів існування за нових умов. 1942 року відбулося їх злиття в єдину Українську автокефальну православну церкву (УАПЦ) на чолі з Полікарпом Сікорським.

Щодо ставлення німецької адміністрації до релігійного життя на Україні, то вона не створювала серйозних перешкод для виявлення релігійних почуттів населення, однак прагнула не допустити об'єднання церков. Такі інструкції одержали вищі чиновники СС ще перед початком наступу на СРСР.

Війна розколола український народ, виразно окреслила політичні настрої різних його частин. Духовенство, як це було і до гітлерівського нашествия, не залишалось стороннім спостерігачем того, що діялося в країні. Одні священники залишилися прихильними до радянської влади, інші виявляли лояльність щодо німецьких властей, а частина, свідома свого громадського обов'язку, присвятила себе боротьбі за суверенну Українську державу. Треба сказати, що керівництво ОУН та командування УПА розраховували на підтримку духовних провідників народу в цій складній справі. В одній з листівок під назвою «За що бореться УПА?» командування повстанців проголошувало: «а) За свободу друку, слова, думки, переконань, віри і світогляду, проти офіційного насаджу-

вання суспільності світоглядних доктрин і догм, б) за вільне визнання і виконання культів, які не суперечать громадянській моралі, в) за відокремлення церковних організацій від держави»¹⁰.

ОУН та УПА користувалися симпатією значної частини пастирів та їх парафіян, що непокоїло не тільки гітлерівців, а й радянське керівництво. Партійні функціонери вищого рангу систематично інформува-лися про стан релігійних справ та настрої населення окупованих територій. Органи НКДБ й НКВС складали для них доповідні записки та донесення. Досить було розповсюджувати тексти Біблії чи Євангелія українською мовою, щоб опинитися в таємних чорних списках «націоналістів», «шовіністів» тощо. Те, що релігійне життя на Україні навіть за часів гітлерівської навали було предметом пильної уваги КП(б)У, органів безпеки та внутрішніх справ, свідчить про те, що боротьба з церковними інструкціями становила важливу ланку в діяльності тоталітарної держави.

Цікаво, що дані, які з різних джерел надходили до вищих партійно-радянських чиновників, хоча й мали ідеологічне забарвлення, все ж досить повно відбивали реалії. Так, в доповідній записці наркома НКВС України Сергієнка Хрущову від 27 березня 1943 р. міститься досить симптоматичне визнання: «Торкаючись церковної політики окупантів, потрібно сказати, що на початку свого приходу німці приглядались до обстановки, вивчали її; церковну ініціативу, з яких би кіл вона не надходила, підтримували, але обережно спрямовували її у вигідному для себе напрямку»¹¹. А в донесенні оперативної розвідувальної групи від 1 вересня 1942 р. відзначалося: «Враховуючи непопулярний в минулому серед широких кіл віруючих досвід самосвятства української автокефальної церкви (УАПЦ), на чолі якої колись стояв митрополит Липківський, окупаційні власті прагнуть свою церковну політику проводити через канонічно правильно висвячений єпископат, підбираючи бажаних для себе кандидатів у єпископи. Щоб грубо не порушувати церковних канонів і не скомпрометувати свою церковну політику в очах віруючих і духовенства, німці поставили на окупованій території українського архієпископа Луцького і Козельського — Полікарпа Сікорського, оголосивши його «адміністратором» української автокефальної церкви та організувавши при ньому «церковну раду»¹². Далі в документі йдеться про те, що, окрім верховної церковної ради, в областях створені єпархіяльні ради, а при міських управах — відділи культів. Окупаційна адміністрація дозволила єпархіяльним радам відкривати короткострокові богословські курси підготовки священників, на яких вивчалися теологія, філософія, німецька мова, українознавство. Розпочалося друкування релігійної літератури українською мовою. Віруючим були повернені культові споруди, за радянських часів переобладнані для господарських та культурно-освітніх потреб. З приходом німецьких військ до Харкова там залишалося лише дві церкви, придатні для богослужіння, а навесні 1942 р. вже діяло 18 храмів.

Показово, що німці, маючи практично безроздільне панівне становище в краї, вважали за потрібне враховувати настрої віруючої частини населення і духовенства. Радянська ж влада свого часу не лише ігнорувала цей морально-психологічний фактор, а й беззастережно здійснювала атеїстичну експансію в найбільш руйнівних формах.

З початком визволення України керівництво республіки одержувало по різних каналах дедалі більше повідомлень щодо релігійного життя. 24 березня нарком внутрішніх справ УРСР подав до ЦК КП(б)У та Раднаркому об'ємну доповідь про діяльність церкви Харкова та Лівобережної України, а трьома днями пізніше — про сектантів Харківщини в період окупації¹³. В кінці квітня він же інформував Хрущова про те, що заможна частина вірменського населення Харкова в зайнятому німцями місті зосередила свої зусилля на відкритті вірменської грегоріанської церкви¹⁴. У всіх цих документах духовенство та релігійні

громади звинувачуються або в співробітництві з окупантами, або ж у пасивності та індиферентності щодо них.

Важкий, сповнений трагічних невдач хід війни, перші спроби осмислення причин поразок Червоної Армії підштовхували вищі ешелони влади до розуміння того, що з церквою та віруючими слід рахуватися. Духовенство подавало посильну допомогу радянським збройним силам, пораненим воїнам, сім'ям загиблих, сиротам. Моральні засади християнства, його послідовна орієнтація на одвічні людські цінності виявилися вищими за відчуття образи і політичної кон'юнктури. Далекі від дипломатичних інтриг та політиканства рядові священнослужителі та їх паства самовіддано несли свій Хрест в ім'я миру і злагоди, прагнучи допомогти своєму ближньому чим могли. У спецповідомленні Сергієнка до ЦК партії від 9 травня 1943 р. йдеться про реакцію віруючих та духовенства визволених районів Ворошиловградської, Харківської, Сталінської областей на дозвіл провести нічні пасхальні богослужіння. Нарком внутрішніх справ констатував патріотичне піднесення православної пастви, що виявилось у збиранні подарунків для поранених, які перебували у місцевих госпіталях, і фронтовиків. Лише у двох церквах Ворошиловграда було зібрано 1500 посилок для червоноармійців, у церкві Куп'янська — сотні посилок і 5000 крб. грошима¹⁵.

Незабаром розпочалися й безпосередні контакти кліру і влади. 22 лютого 1944 р. Хрушов писав Сталіну: «Сьогодні... я приймав представників православних громад і духовенства м. Києва в особі секретаря екзарха України священника Скоропостижного, протоієрея Славинського, архімандрита Еразма Довбенка і секретаря Комітету православних церковних громад Сецінського. Делегація просила мене передати Вам вдячність віруючих м. Києва за визволення столиці України від німецьких окупантів і привітати Вас з 26-ю річницею Червоної Армії. Вони вручили мені квитанції про здачу до фонду оборони країни 150 000 крб., зібраних серед віруючих і духовенства православних церковних громад м. Києва. Делегація вручила мені листа для Вас і просила передати його Вам»¹⁶.

Виявляючи лояльність до радянської влади, православна ієрархія, громади віруючих сподівалися на встановлення довготривалих доброзичливих стосунків з державою на принципах довіри і взаєморозуміння.

Злам, що настав у ході війни, початок вигнання гітлерівців з території України поставили перед керівництвом республіки завдання не лише відбудови зруйнованого господарства, а й відродження довоєнного ідейного, етичного, побутового клімату в суспільстві, фундаментом якого були ідейно-політична уніфікація, псевдоколективізм, сліпа віра в безгрішність Сталіна і його оточення. Занепокоєння радянських вождів моральним станом населення, що тривалий час перебувало на окупованих нацистами землях, виявилось, зокрема, у створенні спеціальних органів, які відали релігійними питаннями — Ради у справах Російської православної церкви і Ради у справах культів при Раднаркомі СРСР. Передувала цьому зустріч Сталіна і Молотова з митрополитами Сергієм, Олексієм та Миколаєм 22 серпня 1943 р., яка мала знаменувати собою нову віху в стосунках православної церкви та комуністичного режиму. На прийомі вождь санкціонував скликання Архієрейського собору для обрання патріарха. Собор відбувся 12 вересня того ж року. «Манни небесної», що милостиво просипалась над РПЦ, майже не виспачало для інших конфесій. Лише євангельські християни і баптисти грохи пізніше одержали право на створення власного центру. Ставлячи Російську православну церкву над іншими ієрархіями, Сталін закріплював за нею роль національно-державної. Це мало окреслити пріоритети, які повинні були зцементувати, консолідувати народ перед новими випробуваннями, на що таким щедрим було більшовицьке правління.

14 вересня 1943 р. РНК СРСР прийняв постанову про організацію Ради у справах РПЦ, уповноважені якої діяли при урядах союзних рес-

публік та обласних виконавчих комітетах. Через інститут уповноважених вирішувалися питання реєстрації церковних громад, відкриття нових парафій, конфліктні ситуації. 18 травня 1944 р. постановою уряду № 572 створено Раду в справах релігійних культів, що мала аналогічні структуру і функції, які полягали у здійсненні зв'язку між державними органами та керівниками релігійних об'єднань — мусульманського, іудейського, буддійського віросповідань, вірменсько-грегоріанської, старообрядської, греко-католицької та лютеранської церков і сектантських організацій¹⁷. Обидві Ради були елементом централізованого державного механізму і діяли запрограмовано у строго визначених межах. До жовтня 1944 р. з їх відома було відкрито понад 200 храмів, значна частина з них — в Україні.

Пізніше, в 1945 р., у Києві, Одесі, Луцьку було дозволено відкрити богословсько-пастирські курси. Російському православію повертається Києво-Печерська Лавра, а із запасників музеїв до діючих храмів — «чудотворні мощі», культові предмети, вилучені у 20—30-і роки. З'явилися можливості для діяльності монастирів.

Однак водночас спостерігалось прагнення цих органів втручатися в усі сфери церковного життя, що, по суті, межувало з практикою поліцейського нагляду та контролю.

Під впливом «нового курсу» стосовно релігії вищі партійні інстанції України дедалі частіше звертали увагу на випадки адміністрування, беззаконня місцевих властей. В протоколі засідання Політбюро ЦК КП(б)У (лютий 1945 р.) наголошувалося: «ЦК КП(б)У відзначає, що окремі керівники місцевих органів влади в Житомирській і Кам'янець-Подільській областях самочинно проводять закриття церков і костельів, а також грубо втручаються в розпорядок церковних служінь. Такі дії є неправильними і, по суті, провокаційними». ЦК партії наклав стягнення на ряд відповідальних працівників, винних у порушенні чинного законодавства щодо культів¹⁸.

Про масштаби подібних явищ свідчить той факт, що лише з березня до вересня 1944 р. до уповноваженого у справах РПЦ при Раднаркомі УРСР надійшло понад 400 скарг і звернень віруючих, духовенства, монастирів¹⁹. Навіть благодійні акції релігійних громад контролювалися і не завжди зустрічали розуміння влади. При цьому впадає в око небажання центру рахуватися з особливостями різних регіонів країни і прагнення самочинно вирішувати всі питання. Так, у липні 1945 р. член Ради у справах РПЦ при РНК СРСР Іванов надіслав уповноваженим по Україні Ходченку і по Сталінській області Черноморченку листа такого змісту: «Повідомляю, що служителів культу, які звертаються до Вас за дозволом організації духовних концертів у церквах у благодійних цілях, Вам належить спрямовувати до єпископа, який в кожному окремому випадку узгоджує це питання з Вами і в залежності від Вашого рішення він безпосередньо повідомляє представникам підвідомчого йому відомства результат. Рада не бачить будь-якої необхідності в проведенні таких концертів, особливо на Україні»²⁰. Так спрацьовував горезвісний бюрократичний синдром, що виявлявся у принципі «тягнути і не пускати» і прагненні будь-що ускладнити навіть найпростіші справи.

Між тим під впливом подій, що відбувалися в Західній Україні, у партійно-радянської верхівки формувалося специфічне ставлення до уніатської церкви, яка асоціювалась з українським «буржуазним» націоналізмом. Греко-католицька церква з часів Берестейської унії 1596 р. залишалась носієм української національної ідеї, одним з вирішальних факторів формування самосвідомості населення західноукраїнського регіону. Звинувачення в колабораціонізмі тих, хто в пошуках шляхів до створення української суверенної держави потрапив до тент III-го рейху, рівною мірою впало на все уніатське духовенство, оскільки було відомо, що всі 32 делегатури, створені у дистрикті «Гали-

чина», в різний час очолювались священниками-уніатами. На Самбірщині «національною радою» керував отець декан Ю. Плешкевич, в Старому Самборі — священник М. Юзвяк; «український комітет» в Брюховичах поблизу Львова митрополичий ординаріат дозволив очолити настоятелю місцевої церкви отцю М. Лещинському. Головою однієї з делегатур Львова став священник І. Годунько, а головою окружного «українського комітету» коломийський крайогауптман Фолькман затвердив отця декана М. Русина.

Греко-католицька церква відігравала роль консолідуючого духовного елементу в ході формування дивізії СС «Галичина». Тоді, коли у вермахті один капелан призначався на 15 тис. особового складу, в дивізії СС «Галичина» ця пропорція становила 1 до 400—500²¹. Не залишилася непоміченою і діяльність митрополита А. Шептицького, який контактував з губернаторами К. Ляшем та О. Вехтером, шефом абверу Канарісом, а з поверненням радянської влади почав «бомбардувати» її різними вимогами. В одному з листів голови Львівського облвиконкому Козиріва та секретаря обкому партії Грушецького до уряду УРСР та ЦК КП(б)У сповіщалося про те, що глава УГКЦ з усією гостротою порушує такі питання перед владними структурами: «1) залишити в лікарні, яка ним організована ще до 1939 р. і переобладнана нами в 1939—1940 рр., каплиці для відправи релігійної служби (сповідь хворих, причастя і т. п.), а також дозволити черницям-сестрам працювати в лікарні і носити чернечий одяг; 2) не брати до Червоної Армії студентів — слухачів духовної семінарії; 3) залишити в духовній консисторії друкарню (яку німці взяли у 1942 р. з приміщення виконкому облради і передали монастиреві), для друкування молитовників, молитв та інших матеріалів релігійного змісту, але за дозволом обллітконтролю». Виклавши свої міркування з приводу цих вимог, керівники області, посилаючись на особливості релігійної ситуації у Львові, просили у вищих інстанцій допомоги і направлення до міста кваліфікованого уповноваженого у справах релігійних культів²².

Незважаючи на вияви толерантності з боку уніатської церкви, радянське керівництво роздратовано реагувало на притаманне їй бачення багатьох проблем, а тому намагалось будь-якими засобами підірвати її вплив і авторитет серед населення Західної України.

В грудні 1944 р. у Раді в справах релігійних культів при Раднаркомі СРСР був прийнятий архімандрит Климентій Шептицький. Очолювана ним делегація передала два листи на ім'я Сталіна і уряду, в яких висловлювалася «вдячність радянській владі та Червоної Армії за звільнення України», порушувалися питання про шляхи регулювання стосунків між державою та уніатською церквою, а також йшлося про передачу фонду Червоного Хреста 100 тис. крб. Посланці греко-католицького духовенства наголошували, що «Західна Україна понад 300 років живе відмінним від Східної України життям і що внаслідок цього у неї інші звичаї... життя, культура і релігія, а тому необхідно зміну робити обережно...»²³. Заручившись попередньо підтримкою Молотова і Хрушова, Рада відповіла, що перед радянським законом усі рівні, а, отже, всі релігійні організації діють в рамках існуючого законодавства про культу і для УГКЦ не буде вищятку.

Втім, його було зроблено — саме уніати стали головним об'єктом цькування як «агенти Ватикану», що, у свою чергу, називався «захисником фашизму». Утиски греко-католицької церкви продовжувалися і в повоєнний час. Розкол, учинений в УГКЦ після смерті А. Шептицького ініціативною групою на чолі з настоятелем Преображенської церкви у Львові Г. Костельником, був розцінений як великий успіх органів державної безпеки. Однак і після березня 1946 р., коли Львівський собор УГКЦ прийняв ухвалу про ліквідацію унії з Римом і возз'єднання з РПЦ, каральні органи вели боротьбу на знищення проти 281 уніатського священника, що відмовився порвати з Ватиканом і пов'язав свою

долю з оунівським підпіллям. Що стосується учасників Собору, то за винятком добровільних прибічників Г. Костельника, всі вони разом з «ініціатором» цього форуму були поставлені спецслужбами перед альтернативою: або написати заяву про «возз'єднання» за підготовленим зразком, або ж стати об'єктом оперативної розробки НКДБ.

Чергового удару УГКЦ зазнала в ході реалізації угод між Польщею, з одного боку, та СРСР і УРСР, з іншого, щодо проблеми кордонів і репатріації польського та українського населення. На території Польщі після встановлення нової лінії кордону опинились апостольська адміністрація Лемківщини та більше третини Перемиської єпархії разом з єпископом Й. Коциловським. Переселення сотень тисяч українців підірвало соціальну базу уніатської церкви, а водночас і УПА.

У червні 1946 р. польська адміністрація заарештувала єпископа Й. Коциловського і передала його НКВС УРСР. Керівництво Польщі «увімкнуло» зелене світло для наступу на позиції УГКЦ: в грудні 1946 р. папська канцелярія призначила примаса Гльонда апостольським делегатом уніатської церкви в Польщі; польське духовенство захопило український греко-католицький собор, а влада конфіскувала єпископську резиденцію. Щоб надати цій експансії легітимного характеру, Гльонд 1 квітня 1947 р. призначив каноника В. Гриника, вищу духовну особу Перемишльської єпархії, своїм генеральним вікарієм для українців-католиків. А потім була операція «Вісла» — масова депортація українців з південного сходу Польщі в західний регіон країни, що розпочалася в кінці квітня 1947 р. Формально останній удар по УГКЦ на етнічних українських землях польський уряд завдав 29 вересня 1949 р., «делегалізуювши» її спеціальним декретом²⁴.

Відсутність автономного республіканського органу з відповідними повноваженнями в питаннях релігійного життя України ставала причиною того, що проблеми, які вимагали вдумливого аналізу і своєчасної дії, переадресовувалися інстанціям з дещо іншою компетенцією. Прикладом може бути такий епізод. У листах, надісланих 4 липня 1944 р. секретарем Волинського обкому КП(б)У Профатіловим Хрущову і Коротченку, повідомлялося про діяльність Римсько-католицького комітету допомоги бідним католикам, організованого у вересні 1941 р. за ініціативою єпископа римо-католиків Луцька Адольфа Шеленжика і очолюваного ксьондзем Владиславом Буковинським. Керівництво республіки інформувалося про джерела, з яких надходили кошти до комітету, соціальну базу та політичну орієнтацію цього руху. Зокрема, зверталася увага на інтенсивні зв'язки керівництва комітету з польськими офіцерами та особисті стосунки єпископа Шеленжика з генералом Берлінгом, який обіцяв матеріальне сприяння організації під час відвідин сановного душпастиря. Далі в документі зазначалося: «Встановлено, що вся діяльність комітету супроводжується активною клерикальною і націоналістичною пропагандою. Отже, як правило, ксьондзи завжди при нагоді та спеціально закликають прихожан до активної участі в роботі комітету, вказуючи про святий обов'язок католиків допомогти своїм братам по релігії та національності, яким, мовляв, ні від кого чекати допомоги». Визнаючи великий авторитет комітету серед польських мешканців міста, Профатілов звертався за порадою — як у такій ситуації поводити себе обкому?

Коротченко доручив відповідним партійним інстанціям з'ясувати питання і допомогти волинським функціонерам, Хрущов же лише лаконічно позначив: «Тов. Рясному», тобто тодішньому наркому внутрішніх справ УРСР²⁵. Отже, зрозуміло, в якій площині перший секретар ЦК КП(б)У сприймав одержану інформацію. Симптоматично, що розв'язання цієї проблеми покладалося не на партійний апарат чи Раду в справах релігійних культів при Раднаркомі України, а на силовий орган.

Незважаючи на в цілому негативне ставлення до кліру, перші особи в державі змушені були враховувати світоглядну специфіку мешканців

західноукраїнських областей, оскільки цей край став основною ареною діяльності підпільної мережі ОУН та формувань УПА. Звернення РНК УРСР та ЦК КП(б)У до місцевого населення публікувалося, зокрема, в розрахунку на лояльну частину священників, які, розуміючи істинний стан речей, змогли б переконати своїх парафіян у безперспективності боротьби проти радянської влади і Червоної Армії. І такі сподівання почасти справдилися. З церковних амвонів часто лунали заклики до членів загонів УПА скласти зброю, припинити братовбивчу війну²⁶. Разом з тим переважна більшість духовенства не повірила в щирість намірів радянських властей і різними засобами підтримувала національно-визвольний рух.

З нагоди визволення України від нацистської окупації патріарший екзарх України митрополит Київський і Галицький Іоанн звернувся до Хрущова з листом, в якому, зокрема, говорилося: «У цей світлий і урочистий момент віруючі і духовенство, звільнені від кайданів фашизму, перш за все висловлюють палку і безмежну подяку великому Сталіну, а Вас, дорогий Микито Сергійовичу, як вірного його соратника, главу уряду УРСР, сердечно вітають із світлим і радісним святом визволення Радянської України»²⁷. В цьому, як і в інших зверненнях релігійних організацій до радянських властей, рельєфно проступає бажання знайти ґрунт для порозуміння і неантагоністичного співіснування.

Однак довгожданий мир, який прийшов на багатотраждальну українську землю, не зняв усієї гостроти у взаєминах церкви і держави. Напруження у цих стосунках живилося тим, що Рада у справах РПЦ і Рада у справах релігійних культів стали інструментом для грубого втручання в повсякденне церковне життя. Це виявилось, зокрема, в адміністративному об'єднанні кількох парафій в одну, встановленні верхньої межі віку, до якого дозволялося здійснювати обряд хрещення, утисках і перешкодах, що чинилися в процесі реєстрації релігійних громад чи спробах повернення церковних приміщень, націоналізованих у 20—30-ті роки²⁸. Свідченням нерівноправного «партнерства» у відносинах були сотні скарг і звернень від віруючих, духовенства, монастирів, які поступали на адресу уповноваженого Ради при Раднаркомі УРСР²⁹.

Отже, поворот у стосунках між сталінським режимом і церковними інституціями в роки війни мав з боку першого суто декларативний, номінально-пропагандистський характер.

¹ Єленський В. Є. Державно-церковні взаємини на Україні (1917—1990).— К., 1994.— С. 13.

² Макарчук С. А. Этносоциальное развитие и национальные отношения на западноукраинских землях в период империализма.— Львов, 1983.— С. 146—148.

³ Перший світовий конгрес вільних українців.— Вінніпег — Нью-Йорк — Лондон, 1969.— С. 384.

⁴ Теодорович Н. Ликвідація Греко-Католицької Церкви в СРСР // Український збірник.— Мюнхен, 1960.— Кн. 17.— С. 79.

⁵ Центральний державний архів громадських організацій України. Ф. 1, оп. 23, ч. 1, спр. 887, арк. 6—7. (далі — ЦДАГО України).

⁶ Ковалюк В. Р. Культурологічні та духовні аспекти «радянизації» Західної України (вересень 1939 — червень 1941) // Укр. іст. журн.— 1993.— № 3.— С. 12.

⁷ Правда про унію: Док. і матеріали.— Львів, 1968.— С. 316—318, 294—299.

⁸ Докладніше див.: Огієнко І. І. Українська церква.— К., 1993.— Т. 1; Крижанівський О. П., Плохій С. М. Історія церкви та релігійної думки в Україні: У 3-х кн.— К., 1994.— Кн. 3.

⁹ Божко Н., Цубов Л. Церква України в добу Центральної Ради // Історія релігій в Україні: Тези повідомлень II круглого столу (Львів, 4, 5 квітня 1992 р.).— К., Львів, 1992.— С. 11—12.

¹⁰ ОУН—УПА в роки війни // Молодь України.— 1992, 15 вересня.

¹¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, ч. 23, спр. 45, арк. 16.

¹² Там же, спр. 115, арк. 34—36.

¹³ Там же, арк. 1—34.

¹⁴ Там же, спр. 689, арк. 1—15.

- ¹⁵ Там же, спр. 90, арк. 41—42.
¹⁶ Цит. за: Шаповал Ю. І. М. С. Хрущов на Україні.— К., 1990.— С. 32.
¹⁷ Центральний державний архів вищих органів влади України (далі — ЦДАВО України), ф. 4648, оп. 2, спр. 1, арк. 1—5.
¹⁸ Єленський В. Є. Назв. праця.— С. 15.
¹⁹ ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 1, спр. 5, арк. 5—30.
²⁰ Там же, спр. 8, арк. 13.
²¹ Меньковецкий Д. И. Антинародная деятельность униатской церкви в годы войны. Автореф. дисс. ... канд. ист. наук.— Львов.— 1974.— С. 17.
²² ЦДАВО України, ф. 1, оп. 23, ч. 1, спр. 887.
²³ Цит. за: Одинцов М. И. Путь длиною в семь десятилетий от конфронтации к сотрудничеству: государственно-церковные отношения в истории советского общества // На пути к свободе совести.— 64.
²⁴ Омельчук М. Ліквідація Греко-католицької церкви в Польщі (1944—1947) // Тези повідомлень II круглого столу (Львів, 4—5 травня 1992 р.).— С. 42—43.
²⁵ ЦДАВО України, ф. 1, оп. 23, Ч. 1, спр. 1030, арк. 13.
²⁶ Там же, спр. 890, арк. 6, 13.
²⁷ Цит. за: Шаповал Ю. І. М. С. Хрущов на Україні.— С. 32—33.
²⁸ ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 1, спр. 8, арк. 13; спр. 12, арк. 2, 6, 7, 13.
²⁹ Там же, спр. 13, арк. 6.

О. В. Буцько (Київ)

Ставлення до Червоної армії населення визволених країн Європи (1944—1945 рр.)

Парадокс, але саме Збройним Силам держави з авторитарним режимом випала доля визволяти народи європейських країн від коричневої чуми, водночас готуючи ґрунт для насадження в них радянської системи.

Дивними сьогодні здаються декому й висловлювання Й. В. Сталіна, що характеризують його як цілком нормальну й навіть гуманну людину. Стосовно нашої проблеми можна нагадати хоча б відомий виступ Голови ДКО 3 липня 1941 р., в якому він упевнено й спокійно заявив: «Метою цієї всенародної Вітчизняної війни проти фашистських гнобителів є не тільки ліквідація небезпеки, що нависла над нашою країною, а й допомога всім народам Європи, які стогнуть під ярмом німецького фашизму».

Заслугує на увагу й такий вислів Сталіна: «Гітлери приходять і йдуть, німецький народ залишається». Сказано сильно, справедливо й переконливо.

Але найбільш дивним є те, що за три роки кровопролитних боїв на своїй території ці заяви не віджили й були втілені в життя.

Мета даного повідомлення — розглянути на основі документів та матеріалів, почерпнутих в основному з Архіву Міністерства оборони Російської Федерації, зокрема з фонду ГолоВПУ РСЧА, традиційну тему визвольної місії Радянських Збройних Сил в Європі у нетрадиційному ракурсі — з боку ставлення населення країн — колишніх союзниць фашистської Німеччини — до Червоної армії. Зрозуміло, що досення політвідділів фронтів і армій, радянських військових комендатур мають дещо однобічний характер і висвітлюють головним чином позитивну сторону взаємовідносин, що певною мірою зумовило тон і характер нашого повідомлення.

Зазначимо, що з восьми європейських країн, визволених від фашизму Червоною армією, в три з них (Польщу, Чехословаччину та Югославію) радянські війська ввійшли на основі відповідних урядових угод. В усі інші — ті, які активно воювали проти Радянського Союзу (Німеч-